

УДК 821.162.1 Я. Захар'ясевиц

Маргарита ПРОКОПЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ У ТВОРЧОСТІ ЯНА ЗАХАР'ЯСЕВИЧА

У статті досліджено національні стереотипи у творчості Яна Захар'ясеви́ча, зокрема на прикладі історичного роману «Święty Jur». Об'єктом зацікавлення виступають чотири етнічні групи (поляки, русини-українці, німці, євреї), які розглядаються з погляду імагологічного вчення.

Ключові слова: національний (етнічний) стереотип, імагологія, історична територія, національна приналежність, українець, поляк, німець, євреї.

W artykule przeanalizowano stereotypy narodowe w twórczości Jana Zachariasiewicza, między innymi na przykładzie powieści historycznej «Święty Jur». Obiektem badań stały się cztery grupy etniczne (Polacy, Rusini-Ukraińcy, Niemcy, Żydzi), których obrazy rozpatrzono z punktu widzenia imagologii.

Słowa kluczowe: stereotyp narodowy (etniczny), imagologia, terytorium historyczne, tożsamość narodowa, Ukrainiec-Rusin, Polak, Niemiec, Żyd.

The national stereotypes in the literary output of Jan Zachariasiewicz based on historical novel «Święty Jur» were analyzed. The objects of interest were four ethnic groups (Poles, Ukrainians (Rusyns), Germans, Jews); characters representing every group were analyzed from the point of view of imagology theory.

Keywords: national(ethnic) stereotype, imagology, historical territory, national identity, Ukrainian (Rusyn), Pole, German, Jew.

Предметом цієї роботи є вивчення національних стереотипів у творчості Яна Захар'ясеви́ча, за основу взято історичний роман «Święty Jur». Дослідження базується на концепції літературних відносин як частини діалогу культур, втіленого в художньому тексті. У статті висвітлено національний стереотип поляка, українця-русина, німця, єврея з погляду частини порівняльно-історичного методу — імагології. Як стверджував Віктор Хорев, «дане вчення не обмежується вивченням стереотипів, що вважаються «застиглим» образом, постійною, ідеальною моделлю, що не існує в реальному світі. Проте, за необхідністю імагологія займається в першу чергу саме стереотипами — стійкими суспільно-історичними міфами. Стереотип уніфікує уявлення про етнічні й суспільні групи, інституції, культурні явища, особистості, події і т. д., і володіє виключною силою переконання через зручність і легкість його сприйняття» [2, с. 23–24]. За визначенням Я. Тазбіра, це «знання в пігулці».

Згадуючи історію Галичини, слід визнати феномен цієї території. Вона завжди була поліетнічною, а тому й полікультурною; саме цей факт спричинив численні повстання у ХІХ ст., організовані, як правило, жителями Сх. Галичини (русинами-українцями). Політична, історико-біографічна проза Захар'ясеви́ча голо-

вним чином розкриває національне питання цього регіону, на тлі якого відбуваються різноманітні події. У романі «Święty Jur» автор намагався якомога ширше розкрити національне й соціально-класове питання на території галицьких земель, що могло бути спричинено сильним впливом просвітницьких ідей, зокрема, появою на поч. ХІХ ст. нової ідеологічної доктрини *націоналізму*, носіями і прихильниками якої були представники тих націй, що вели боротьбу за створення модерних національних держав (німці, італійці, поляки, українці тощо).

За статистикою, «на 1822 рік у Галичині проживало: поляків 47,5%, русинів-українців — 45,5%, євреїв — 6%, німців — 1%» [1, с. 272]. Можна зробити висновок, що на території поширювалася культура більшості, тобто двох етнічних груп — українців та поляків. Проте рівень культурного розвитку націй був дуже різним, цей факт засвідчує соціальна нерівність етносів. Вони існували на протилежних соціальних щаблях. Серед українців більшість були селянами, на противагу полякам, котрі походили, як правило, з дрібної шляхти й інтелігенції.

Стереотип поляка у світосприйнятті українця-русина є історично закарбованим тисячолітнім досвідом, тому у романі поляк зображений передусім як негативний, владний та грубий «лях». Історичні факти підтверджують

таке ставлення українців до поляків, котре було викликано антипатією шляхти до українських селян: «...в середовищі польської шляхти було поширене зневажливе ставлення до русинів-українців, як до малосвідомої селянської маси, що йде у фарватері більш культурної польської шляхти». Наступні цитати з роману підтверджують попередню думку: «Ale wy Rusynu, a Lachi to worohy!», «Lacham wsiudy harazd!», «...według wyobrażeń diaka Zachoreckiego każdy ten był Lachem, komu ziemniaki się zrodziły i jeszcze gnić nie zaczęły, i czyje krowy zdrowo i tłusto wyglądały, i czyje dzieci jedzą chleb biały, słowem, kto ma za co żyć lepiej i ubrać się w surdut z czarnego sukna» [6, с. 5]. Вищеподані цитати репрезентують примітивне уявлення про етнічну групу поляків; воно було поширене серед неосвічених мешканців села, котрі забули про існування польських селян, що так само потерпали від панщини й зневажливого ставлення шляхти.

Саме проблемами національної і конфесійної приналежності були спричинені суперечки між представниками двох етносів (поляки — українці). Протилежну думку в романі висловив герой — ксьондз Онуфрій: «Ten sam Bóg w cerkwi i kościele» [6, с. 105], тобто немає різниці між націями, тому що всі християни рівні перед Богом; священник обстоював суто християнський погляд. Ксьондз стверджував, що між простими селянами не повинно бути непорозумінь, проблема національної приналежності викликана політичними колізіями, зокрема австрійським урядом.

Це підтверджують наступні історичні факти. За ствердженням Зашкільняка і Крикуна, «політика Відня у Галичині полягала у реалізації принципу Макіавеллі «divide et impera» («поділяй і владарюй»). У період наполеонівських війн австрійський уряд намагався налаштувати галицьких русинів-українців проти польської шляхти, яка симпатизувала Наполеону. За допомогою певних поступок греко-католицькому духовенству він прагнув прив'язати русинів до трону і створити штучну націю «рутенів», яка б була віддана Австрії. Це приносило свої плоди у суспільстві, де соціальна станова межа здебільшого (у Східній Галичині) була й етнічною (поляки — землевласники, русини — селяни). Греко-католицьке духовенство нерідко виступало на захист своєї пастви — селян перед польськими землевласниками» [1, с. 282].

Досить неоднозначною є думка головного героя роману Порфирія. За походженням він

русин, проте виховувався у родині католицького священника, тому першими його ідеологічними засадами був патріотизм листопадового повстання, він брав активну участь у конспіраційних організаціях, за що був ув'язнений. Повернувшись із ув'язнення, розчарований польським рухом, перейшов на бік «історичного походження», тому так висловлюється відносно польської нації: «...naród nasz nie zna innej pieśni tylko dumę, bo w zadumaniu pędził cały swój żywot, bo tylko płakał i jęczał! Hej mój Boże, ileż to bogactw ducha weszło w tę dumę jego, które by go mogły przy innych okolicznościach postawić na świeczniku Europy...» [6, с. 20]. Така думка спричинена надмірним зосередженням уваги поляків на нещасливій історичній сучасності, а спроби змінити хід історії не давали бажаних результатів.

Утопійним і водночас трагічним є автостереотип русина-українця, що віддзеркалений у мовному конфлікті: «Język ruski...to jest język, którym w Galicji mówimy, jest to ładny, młody, poetyczny język. Lubię tę mowę, jak się lubi własność swoją... Mówię tym językiem w domu i za domem, na ambonie i w polu... Ale właśnie dlatego, że go tak kocham... muszę ze smutkiem o nim powiedzieć, że sam dla siebie żadnej nie ma przyszłości!» [6, с. 105]. Наведену цитату можна розглядати в двох площинах: по-перше, як основну проблему української мови, по-друге, як національне самоусвідомлення неіснуючої незалежної нації, історичного минулого й майбутнього. Тому в руках австрійців руський етнос став глиною, з якої можна створити будь-що, відсутність мови ідентифікувала народ лише як матеріал. Наступна цитата підтверджує такий національний стереотип русина, сформований у німецькій свідомості, що також є віддзеркаленням офіційної політичної програми австрійського уряду сер. XIX ст.: «My przede wszystkim musimy zwrócić naszą uwagę na rozwój ruskiej narodowości... Ruteni, to biedny naród, tyle wieków jęczał w niewoli polskiej... Który tak długo cierpiał, który przez nieszczęśliwy zbieg okoliczności stracił swoją arystokrację i szlachtę, który natomiast żadnej nawet nie ma inteligencji ani literatury własnej, słowem, który prawie nie ma tego, czego mu koniecznie, aby był narodem, potrzeba — takiemu narodowi trzeba dopomóc i praw jego wobec innej narodowości sumiennie bronić» [6, с. 43–44].

Автор змалював справжній стереотип русина для німецького етносу, українець сприймається як неосвічений варвар, позбавлений будь-

яких моральних та інтелектуальних цінностей, він керується лише інстинктами: «Albo te tak zwane Ruteny, cóż o tych głupcach powiedzieć i razem z ich azbuką? Wieleż jest tego narodu? Kilkunastu popów... kilku prałatów, którym migają przed oczyma honory i zaszczyty — a chłop ruski pod swoją narodowością rozumie tylko — lasy i pastwiska!» [6, с. 45].

Негативні риси посідає також образ польського шляхтича, засвідчений у свідомості німця: «Był trochę w gimnazjum, dalej nie chciało mu się uczyć, poszedł do domu, polował, grał w karty, tańczył... kupił sobie koniki, którymi sam furmanił, i ożenił się z pierwszą lepszą posażną panną... praca umysłowa jest dla niego torturą. Nauczył się w towarzystwie kilku ogólników i tym zbywa natrętnych... Przyciśnij go jednak do ściany, to w gruncie rzeczy nic a nic nie umie, a nawet obaczysz tam na dnie pogardę wszelkiej wiedzy i umiejętności. Tacy ludzie nie stworzą narodu ani państwa niepodległego. Mogą zrobić burdę, bo mają gorącą fantazję, ale nic nie uczynią takiego, co by nam w przyszłości mogło stać się niebezpiecznym. Zerwać się nagle a nawet i z szabłą w ręku, to umieją, ale z poświęcenia wziąć się do... pracy... tego oni nigdy nie dokonują...» [6, с. 35]. Досить неоднозначним є твердження про відсутність будь-якої загрози з боку поляків для австрійського уряду, підтвердження — монолог урядовця Айхенблатта про незламність характеру й прагнення іти до кінця попри будь-які перешкоди, цікаво прописаний автором теж погляд на польську літературу: «Mnie tylko dziwi, że taki Napoleon, taki Russel i Palmerston znajdują zawsze wiarę u Polaków... tego sobie wytłumaczyć nie umiem. Wołą pójść do więzienia, wołą dać się zabić, niżeli pozbyć się tej niedorzecznej nadziei! Jest w tym wielka psychologiczna zagadka... ci ludzie tak obojętni są na swoją własną literaturę, która jedynym jest dzisiaj oddechem leżącego w trumnie narodu... w tych ludziach, którzy dziś uprawiają literaturę polską, jest więcej poświęcenia się i bohaterstwa niżeli w dawnych rycerzach. Jest to zakon dobrowolnego ubóstwa, a tyle zaparcia się, tyle poświęcenia się jest w tych ludziach, że żadne ciosy nie odwrócą ich od obranego raz zawodu...» [6, с. 34].

У цікавий спосіб автор «Świętego Jura» відтворив стереотип німця. Особливості національного характеру можна спостерегти в словах того ж Айхенблатта, що характеризуються неабиякою прагматичністю і консерватизмом думок: «Są ustawy, są paragrafy a to powinno być święto. Rząd, który we wszystkim bezwzględnie

opiera się na ustawach, ten rząd musi być szanowany i od nieprzyjaciela...» [6, с. 42]. Опис іншого образу є абсолютним протиставленням попередньому, це «канцелярський щур», котрий не має жодної освіти, проте досяг успіху наполегливістю й нахабством, а також відсутністю будь-якої моральності. На його думку, ідеальною для уряду є бюрократична система, що передбачає ув'язнення та покарання за провини в досить неправовий спосіб: «Według jego wyobrażeń rząd nie był niczym innym jak prostym strażnikiem przy kryminale, w którym siedziały ludy i narody. Ciągła baczność na ów narodem napełniony kryminał, szpiegostwo i zagładanie przez szpary do izb kaziennym było według niego pierwszym i ostatnim obowiązkiem urzędnika...» [6, с. 33].

Образ єврея у повісті «Święty Jur» розкритий з погляду нового імагологічного сприйняття українців та поляків к. XIX — поч. XX ст., їхне бачення збігається із дослідженням німця Ернста Кортума, котрий подорожував Галичиною і зауважив, що «...селянин бачить у євреї друга. Відверто з ним розмовляє, слухає поради, приймає його допомогу, користується підтримкою та захистом» [5, с. 64].

Саме у цей час виникло прислів'я «Розумний як єврей», що підтверджує життєву мудрість даної верстви. Його використовували селяни, а також дрібна шляхта, котрі часто відвідували шинок, власником якого, як правило, був саме єврей. До нього зверталися за порадою частіше ніж до ксьондза [5, с. 65]. А шинок тим часом став своєрідним місцем, пунктом зустрічей, де єврей виконував функцію медіатора між сільським населенням та іншими верствами. Схожу модель, селянин — єврей (шинок) — шляхта, інтелігенція, уряд, створює Ян Зхар'яевич у повісті «Święty Jur», тут з'являється шинок «Widacz» і його власник Мехель. Територіально шинок розташований між трьома селами (Загорці, Нагорці й Підхорці), мешканці яких відносяться до різних конфесій (римо-католики, греко-католики), через що між ними завжди виникають суперечності. Коли ворожба сягає критичного моменту, усі три громади вирушають у шинок, де скоро знаходять спільну мову, тому автор так описує шинок: «“Widacz” była to karczma już sporo za wsią położona... była ta karczma tak starannie ukryta przed okiem podróżnego, że tylko zapewne dla ironii nazwano ją tym imieniem, jakie zazwyczaj noszą polskie karczmy na wzgórzach położone, z obszernym wokolo widokiem. Takie położenie karczmy było nader niekorzystne. Podróżny bowiem nie widział jej

z daleka, i wtedy dopiero mógł ją obaczyć, gdy ją już mijał. Puste więc były stajnie “Widacza”, żyd nie miał nawet ani owsa, ani siana... Mimo to “Widacz” był zawsze napelniony chłopstwem. Trzy wsie zbiegały się tutaj klinem, i tworzyły punkt komunikacyjny trzech gromad...» [6, с. 8]. Шинок набирає своєрідного сакрального значення, що видно в момент його знищення у творі: «A przed pałacą się karczma, do której już nie można było przystąpić, stały trzy sąsiednie gromady i z załamanymi rękami patrzyły, jak srogi żywioł niszczył z wolna przybytek ich bratnich schadzek i wzajemnego porozumienia się, uświęcone tradycją miejsca zgody i jedności sąsiedzkiej...» [6, с. 28]. Таким чином, стереотип єврея та єврейства, як окремої етнічної групи, для українця і поляка асоціюється із шинкарем, або торговцем, водночас — це мудра й працездатна людина, котрій притаманні засади, традиції та релігійна консервативність. Така точка зору стала досить новаторською у вивченні етнічного стереотипу єврея у літературних текстах, тому що до к. XVIII ст. панувала думка: «Єврей для усіх християн, незалежно від соціальної приналежності й освіти, був квазі-бланзом, незграбою, що смішно калічить іншомовну вимову, згодним на будь-яке підкорення з метою отримання найменшого зиску...» [5, с. 64]. Існувала певною мірою іудеофобія в суспільстві, євреям приписували відсутність моральних засад, релігійної тра-

диції, звинувачували у зв'язках із потойбічним світом (аргументом була зовнішність, темний одяг), забуваючи про неймовірні здібності цієї етнічної групи. Вагомою причиною такого ставлення до євреїв, як відомо, був факт, що релігійна й звичаєва традиція іудеїв є досить герметичною, проникнути туди нелегко, тому складалося враження відчуження і зневаги до традицій інших народів. Цю думку слід проаналізувати в двох аспектах, по-перше, це лише захисна оболонка, єврейський етнос з часів середньовіччя підлягав гонінням і знищенню, тому представники змушені були маскуватися, перебуваючи на чужій території (недарма у повісті шинок заховано так, що знали де він лише постійні відвідувачі), по-друге, відчужене ставлення до інших націй могло бути спричинене відсутністю реально функціонуючої історичної території. Проте, з початком розвитку позитивістичної ідеології в суспільстві відбулася еволюція у ставленні до єврейського народу, що тривала до поч. XX ст.

Досліджені в статті національні стереотипи розкривають індивідуальне бачення письменника, а також існуючі на той час точки зору. Ян Захар'яевич створив роман, де розкрив не лише художні образи, а, насамперед, історико-політичні події, роблячи акцент на ідеологічних засадах більшості національних груп, що проживали на території галицьких земель у XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л., Кулик М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Кулик. — Львів, 2002. — 726 с.
2. Имагология и изучение русско-польских литературных связей // Поляки и русские в глазах друг друга / Отв. ред. В. А. Хорев. — М. : Изд-во «Индрик», 2000. — С. 22–32.
3. Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość — Kraków, 1997. — 279 s.

4. Koropeckij R. Wizerunek narodowego ruchu ruskiego w powieści Jana Zachariasiewicza «Święty Jur» // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. — 1994–1995. — Т. III/IV. — S. 305–323.
5. Tazbir J. Stereotypów żywot twardy // Mity i stereotypy w dziejach Polski / Pod red. J. Tazbira. — Warszawa : Wyd. Interpress, 1991. — S. 7–30.
6. Zachariasiewicz J. Święty Jur. — Lwów, 1862. — 271 s.